

İbnü's-Sââtî'nin Usûl Düşüncesinde Hüküm Teorisine Yaklaşımı

Ibn al-Sââtî's Approach to the Theory of Judgment in His Understanding of Usûl al-Fiqh

Mehmet ÜMÜTLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD,
mumutli@pau.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-7195-7200

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	7 Şubat / February 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	25 Mart / March 2022
Yayın Tarihi – Date Published	26 Mart / March 2022
Yayın Sezonu	Mart
Pub Date Season	March

Atıf / Cite as: Ümütli, M. (2022), İbnü's-Sââtî'nin Usûl Düşüncesinde Hüküm Teorisine Yaklaşımı/Ibn al-Sââtî's Approach to the Theory of Judgment in His Understanding of Usûl al-Fiqh. Turkish Academic Research Review, 7 (1), 338-355. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/68995/1084004>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

İbnü's-Sââtî'nin Usûl Düşüncesinde Hüküm Teorisine Yaklaşımı

Mehmet ÜMÜTLİ

Öz

Bu makalede fıkıh usûlü geleneği içerisinde memzûc (karma) metotla yazılan ilk usûl eserinin yazarı olan İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) hüküm teorisine yaklaşımı incelenmiştir. İbnü's-Sââtî'nin “Nihâyetü'l-Vüsûl ilâ İlmi'l-Usûl” adlı eserinde, fukahâ metoduna göre yazılan temel fıkıh usûlü eserlerinden kabul edilen Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) “el-Usûl”ü ile mütekellimîn metodunun temel kaynaklarından kabul edilen Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) “el-Ihkâm” isimli eserini temel almıştır. Her iki metodun tercih ettiği görüşlerini eserine almış, yanlış bulduğu noktalarda ise eleştirmiştir. Eserinin genel hatlarını, tertibini ve pek çok tanımı Âmidî'den alsa da mensup olduğu Hanefî mezhebinin ana eserlerinden olan Pezdevî'nin el-Usûl'ünden de faydalanmıştır. Fıkıh usulü ilmi, şer'î delillerden şer'î hükümlerin elde edilme yöntemlerini, fûrû-i fıkıh ilmi ise bu hükümlerin bilinmesini ve uygulanmasını konu edindiğinden hüküm kavramı bu disiplinlerde önemli bir konuma sahip olmuş ve fıkıh usûlü eserlerinde müstakil bir bölüm olan deliller konusundan bağımsız olarak ve hüküm başlığı altında detaylı bir şekilde incelenmiştir. İbnü's-Sââtî, hüküm teorisi ve ilgili konuları kendi yazım üslubuna uygun olarak incelemiş ve konu bağlamında bazı tercihlerde bulunmuştur. Onun, hüküm ve ilgili konularla ilgili olarak savunduğu görüşlerinde ve bunların teorik arkaplanının şekillenmesinde fukahâ ve mütekellimîn olarak hangi metottan daha çok etkilendiği bu çalışmada tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı spesifik bir konudaki tercih ve yaklaşımları özelinde onun fıkıh usûlü düşüncesi hakkında bazı çıkarımlar yapma imkânı elde etmektir. Çalışmada fukahâ ve mütekellimîn usûlüne dair kaleme alınan eserlerin yanı sıra hem İbnü's-Sââtî'nin referans olarak aldığı kaynaklardan hem de farklı kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu şekilde karşılaştırmalı bir yöntem takip edilmeye ve İbnü's-Sââtî'nin hüküm ve ilgili konulardaki tercihlerinin hangi yönde olduğu tam olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnü's-Sââtî, Nihâyetü'l-Vüsûl, Fıkıh usûlü, Hüküm, Mükellef

Ibn al-Sââtî's Approach to the Theory of Judgment in His Understanding of Usûl al-Fiqh

Abstract

In this article, the approach of Ibn al-Sââtî (d. 694/1295), who is the author of the first usûl work written with the mamzûc (mixed) method within the tradition of fiqh methodology, to the theory of judgment has been examined. In Ibn al-Sââtî's “Nihâyat al-Wusûl ila İlmi al-Usûl” used the book “al-Usûl” by Fahr al-Islam al-Pazdawi (d. 482/1089), which is considered one of the main fiqh books written according to the fuqaha's method, and the work “al-Ihkâm” by Seyfeddin al-Âmidî (d. 631/1233), which is considered one of the main sources of the method of mutakallimîn. He took the preferred views of both methods into his work and criticized them at points that he found wrong. Although he took the general outlines,

arrangement and many definitions of his work from al-Âmidî, he also made use of the al-Usûl of the al-Pazdawî, one of the main works of the Hanafî sect to which he belonged. Since the science of usûl al-fiqh deals with the methods of obtaining the decrees from the shari‘ah evidence, and the science of fiqh, the knowledge and application of these provisions, the concept of judgment has an important position in these disciplines and is independent of the subject of evidence, which is an independent section in the works of fiqh methodology and has been examined in detail under the heading of provision. Ibn al-Sââtî examined the theory of judgment and related issues in accordance with his own writing style and made some choices in the context of the subject. In this study, it has been tried to determine which method, as fukahâ and mutakallimîn, was affected in his views on the provision and related issues and in shaping their theoretical background. In this way, it has been possible to make some inferences about his thoughts on fiqh method, in particular his preferences and approaches on a specific subject. In the study, both the sources that Ibn al-Sââtî took as a reference and different sources were used from the works written on the method of fukahâ and mutakallimîn. In this way, it has been tried to follow a comparative method and to reveal exactly which direction Ibn al-Sââtî's preferences on the ruling and related issues are.

Keywords: Ibn al-Sââtî, Nihâyat al-Wusûl, Usûl al-Fiqh, Judgment, Responsible

Structured Abstract

Three methods have been followed in the writing of the fiqh method. These; fukahâ, mutakallimîn and mamzûc (mixed) methods. While the scholars who belong to the Hanafî sect mostly adopt the fuqaha method in the writing of the fiqh method; Scholars who belong to the Shafîi, Hanbali, Maliki and Mutezile sects wrote their works of fiqh in accordance with the method of mutakallimîn. On the other hand, it is seen that some scholars in the tradition of fiqh method combine both methods and adopt a metaphorical method. Ibn al-Sââtî (d. 694/1295) is one of the important scholars of the Hanafî sect, both in the field of fiqh and in the field of usûl al-fiqh. He is accepted as the first representative of the Memzûc method and the first representative of this method. His work, which he wrote in this style, is the method book called “Nihâyat al-Wusûl ila Ilmi al-Usûl”. In this work, Ibn al-Sââtî benefited from two method scholars who belonged to different sects. These scholars are Ebu’l-Usr el-Pazdawî (d. 482/1089), one of the important representatives of the fukahâ method, and Seyfeddin al-Âmidî (d. 631/1233), one of the important names of the mutakallimîn method. In the preface of his work, Ibn al-Sââtî stated that he compiled his book by summarizing the el-Ihkam of al-Âmidî, one of the methodists of the mutakallimin, and the Kenzu’l-vusûl of el-Pazdawî, one of the Hanafî scholars. While works were written according to the methods of mutakallimin and fuqahâ in the field of fiqh, with this work, Ibn al-Sââtî combined these two important works with a high representation of both method methods and created a new and different copyright method in fiqh writing with the name of memzûc method.

In this study, the views of Ibn al-Sââtî, who is the first representative of the mamzûc method, were determined in the context of the subject of judgment, which is an important subject of the fiqh method after the proofs. The preferences of Ibn al-Sââtî, who is a member of the Hanafî sect, on the relevant issues have been revealed and evaluated. In this way, it has been determined that his views are in parallel with which of the methods of fukahâ and mutakallimîn and which contradict each other.

As it is known, Ibn al-Sââtî stated that he made use of the books of the methods of fuqahâ and mutakallimîn. The reflections of this situation are seen in the theory of judgment and related issues. Although Ibn al-Sââtî has divided the subjects of the theory of judgment according to al-Ihkam, he clearly stated that he preferred the

approach of the Hanafî school, of which he was a member, on many issues and gave examples from the tribes to support his view. Although his proposal generally adopted the division of the mutakallim's method understanding while mentioning the parts of the provisions, he adopted the idea of the fukahâ method understanding on the subject while touching on the distinguishing fard-wacip. In addition, it is seen that he adopted the procedural thought of the Hanafî sect on the relationship between offer and power, parts of the qualification, against the prisoner and related issues, and he clearly reflected this preference while writing his work. On the other hand, it is seen that he was influenced by Âmidî in the judge and related issues and he preferred the method understanding of the mutakallimîn. All in all, according to Ibn al-Sââtî, the judge is Allah. Therefore, the mind cannot judge whether something is beautiful (hasan) or ugly (kabîh). It is seen that Ibn al-Sââtî was influenced by Âmidî in judge and related matters and preferred the mutakallim's methodology. According to Ibn al-Sââtî, the shar'î purpose can only be known through the address that the shariah directed to us. Therefore, the types of information that are not shar'î or can be known without the address of the shar'î are not included in the shar'î rule. Although Ibn al-Sââtî generally adopted the division of the mutakallim's method understanding while mentioning the parts of the provisions of his proposal, he reflects the approach of the fukahâ usûl understanding while touching on the subject of wajib. It is seen that Ibn al-Sââtî reflects the Hanafî method understanding in the context of the relationship between offer and power. It is seen that He adopted the approach of the scholars of the Hanafî sect on the parts of competence and related matters. It can be said that Ibn al-Sââtî reflects the methodical thought of the Hanafî sect against his prisoner and related issues.

Giriş

Fıkıh usûlü yazımında üç metot takip edilmiştir. Bunlar; fukahâ, mütekellimîn ve memzûc (karma) metotlardır. Fıkıh usûlü yazımında fukahâ metodunu daha çok Hanefî mezhebine mensup olan âlimler benimserken; Şafîî, Hanbelî, Mâlikî ve Mutezile mezheplerine mensup olan âlimler, fıkıh usûlü eserlerini mütekellimîn metoduna uygun olarak kaleme almışlardır. Diğer taraftan fıkıh usûlü geleneğinde kimi âlimlerin, mezkur her iki metodu birleştirerek memzûc bir yöntem benimsedikleri de görülmektedir. Memzûc metodun ilk örneğini ortaya koyan ve bu metodun ilk temsilcisi olarak kabul edilen İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) bu tarzda kaleme aldığı eseri “*Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*” adlı kitabıdır. Bu kitap yaygın olarak “*Bedü'n-Nizâm*” adıyla bilinmektedir. İbnü's-Sââtî, bu eserinde farklı mezheplere mensup olan iki usûl âliminden yoğunlukla istifade etmiştir. Bu âlimler, fukahâ metodunun önemli temsilcilerinden biri olan Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve mütekellimîn yönteminin önemli isimlerinden olan Seyfeddin el-Âmidî'dir (ö. 631/1233).

İbnü's-Sââtî, hem fûrû-ı fıkıh hem de usûl-i fıkıh sahasında Hanefî mezhebinin önemli âlimlerindedir. Bu alanda Hanefî mezhebinde kabul gören eserler kaleme almıştır. Fûrû-i fıkıh alanında kaleme aldığı eseri, “*Mecma'ul-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*” adlı çalışmasıdır. Eser, Hanefî mezhebinin fûrû

literatüründe “Mütûn-i Erbaa”¹ olarak nitelendirilen muteber kaynaklardan biri olarak kabul görmüştür. Söz konusu eser, Hanefî fakihlerinden Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) kaleme aldığı “*el-Muhtasar*” adlı eser ile Ebü Hâfs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) “*el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*” adlı eserin bir araya getirilmesiyle telif edilmiş ve yine İbnü's-Sââtî tarafından şerh edilmiştir. İbnü's-Sââtî'nin fıkıh usûlü alanındaki eseri ise “*Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*” adlı çalışmasıdır. Eser, “*el-Bedî*”, “*Bedü'n-nizâm*”, “*Bedü'n-nizâmi'l-câmi beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm*” gibi isimlerle de tanınmaktadır.² İbnü's-Sââtî, eserinin ön sözünde Şâfiî usûlcülerinden Âmidî'nin (ö. 631/1233) “*el-İhkâm*”ı ile Hanefî usûlcülerinden Pezdevî'nin (ö. 482/1089) “*Kenzü'l-vüsûl*” adlı eserini özetlemek suretiyle ve bazı ilâvelerde bulunarak kitabını telif ettiğini şu ifadelerle belirtmiştir: “*Bu eseri, el-İhkâm kitabından özetledim ve Fahrü'l-İslâm'ın Usûl'ünün değerli taşlarıyla süsledim. Zira bu iki eser, usûl ilmini kuşatan, ma'kul ve menkûlün kurallarını içeren iki deniz gibidir.*”³

Fıkıh usûlü sahasında mütekellimîn ve fukahâ metotlarına göre eserler yazılmışken bu çalışmasıyla İbnü's-Sââtî, her iki usûl metodunun temsil yönü yüksek olan bu iki önemli eseri birleştirmiş ve “memzûc” yöntem adıyla fıkıh usûlü yazıcılığında yeni ve farklı bir telif metodu oluşturmuştur. Bu çalışmada fıkıh usûlünün “deliller”den sonraki önemli bir konusu olan “hüküm” konusu bağlamında memzûc metodun ilk temsilcisi olan İbnü's-Sââtî'nin görüşleri tespit edilecektir. Çalışmanın amacı, Hanefî mezhebine mensup olan İbnü's-Sââtî'nin, ilgili konulardaki tercihlerinin ortaya konulması ve değerlendirilmesinin yapılmasıdır. Bu sayede görüşlerinin, fukahâ ve mütekellimîn metotlarından hangisi ile paralellik arz edip hangisiyle çeliştiği tespit edilecektir.

1. Hâkim

İbnü's-Sââtî'ye göre hâkim Allah'tır. Dolayısıyla akıl, bir şeyin güzel (hasen) veya çirkin (kabîh) olduğuna hükmedemez. Fiiller, zatları itibarıyla hüsun

¹ Hanefî mezhebi literatüründe “mütûn-i ebaa” olarak bilinen eserler şunlardır: 1. Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) “*el-Muhtâr li'l-fetvâ*” adlı eseri. 2. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) “*Kenzü'd-dekâik*” adlı eseri. 3. Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel el-Buhârî'nin (VII-VIII./XIII-XIV. y.y.) “*Vikâyetü'r-Rivâye*” adlı eseri. 4. İbnü's-Sââtî'nin “*Mecma'ul-bahreyn*” adlı eseri. (Bkz. Ahmet Özel, “İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/190-192; Murteza Bedir, “*Vikâyetü'r-Rivâye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/106-108.

² Bkz. Özel, “İbnü's-Sââtî”, 21/191-192.

³ İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Sa'd bin Garir bin Mehdi es-Selemî (Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, 1985), 1/2-4.

veya kubuh sıfatlarıyla nitelendirilemez.⁴ İbnü's-Sââtî, bu görüşü belirtirken “zatları” ifadesini kullanmaktadır. Zira ona göre akıl; şer'in hitabına, amaca uygunluğuna ve fiili işleyenlerin durumlarına göre bir fiilin hasen veya kabih olduğuna hükmedebilir. Fakat bunun, fiilin zata itibarıyla değil de, diğer farklı itibarlarla verilen bir hüküm olduğunu ifade etmektedir. İbnü's-Sââtî'ye göre hüsün ve kubhun aklen bilinebilir olduğu kabul edilse bile dinî bildirim gelmeden önce nimet verene şükretmenin (şükrü'l-mün'im) aklen vâcip olması veya genel anlamda fiillere yüklenen vâcip olma, haram olma gibi hükümlerin aklen bilinmesi mümkün değildir.⁵ İbnü's-Sââtî'nin hâkim ve ilgili konularda Âmidî'den etkilendiği ve mütekellim'in usûl düşüncesini⁶ tercih ettiği görülmektedir.⁷ Fukahâ metodunu benimseyen usûl âlimlerine göre ise akıl, bazı durumların hasen veya kabih olduğunu bilmekle birlikte diğer bazı durumlarda ise aklın böyle bir kabiliyeti bulunmamaktadır. Bu yaklaşımın temsilcisi olan Hanefî usûlcülerine göre dinî bildirim, aklen bilinmesi mümkün olan hükmün hasen olduğuna delalet etmektedir. Hükmün aklen bilinemediği durumlarda ise din, hükmü ortaya koymaktadır. Bu anlamda fukahâ usûlcülerinin ikili bir ayırma gittikleri görülmektedir.⁸ Hâkim, hüsün ve kubuh gibi meseleler usûl eserlerinde yer alsa da daha çok kelâmî konular olduklarından ve bu mesele bağlamındaki kelâmî detaylar konumuzun dışında kaldığı için bu kadar bilgi ile yetinilmesi uygun olacaktır. Nitekim İbnü's-Sââtî de konuyu detaylara girmeden kısaca incelemiştir.

2. Şer'î Hüküm

İbnü's-Sââtî şer'î hükmü, “Şer'in, özel bir amaçla varid olan hitâbı” şeklinde tanımlamaktadır.⁹ Ona göre şer'î amaç, ancak Şâri'in bize yönlendirdiği hitabıyla bilinebilir. Dolayısıyla şer'î olmayan veya Şâri'in hitabı olmaksızın bilinebilen bilgi türleri şer'î hüküm kapsamında yer almamaktadır. Âmidî'nin şer'î hükme dair yapmış olduğu tanıma bakıldığında lafızlar yönüyle kısmi farklılıklar bulunmakla birlikte genel olarak aynı mananın aktarılmaya çalışıldığı

⁴ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/127.

⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/135.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Şükrü Ayran, “Fıkıh Usûlü'nde Eylem Teorisi (Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (436/1044) “*Kitâbü'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*” Adlı Eseri Bağlamında)”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/1 (Haziran 2021), 232-235.

⁷ el-Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebi, *el-İhkâm fî usûli'l-Ahkâm*, thk. Abdülrezzak Afifi, (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 1/79.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Alâüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevi*, (Beirut: Dârü'l-kitabi'l-İslâmî, 2001), 1/183.

⁹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/139. (حَطَابُ الشَّرْعِ بِغَايَةِ شَرْعِيَّةٍ مُخْتَصَّةٍ بِهِ)

görülmektedir.¹⁰ Bu bakımdan İbnü's-Sââtî'nin, Âmidî'ye ait şer'î hüküm tanımını yeniden formladığı ve kavramı tanımlarken Âmidî'den etkilendiği söylenebilir. Erken dönem Hanefî usûlcülerinden Cessâs (ö. 370/981), Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 483/1090) ve Semerkandî (ö. 539/1144) gibi âlimler, fıkıh usûlüne dair yazdıkları eserlerinde şer'î hükmün tanımını açık bir şekilde zikretmemektedirler. Sonraki dönem Hanefî usûlcülerinden Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) ve Molla Hüsrev (ö. 885/1480) ise şer'î hükmü mezhebin yaklaşımına uygun olarak “Şâri'in iktizâ, tahyîr veya vaz' bakımından mükelefin fiillerine ilişkin hitabının neticesi” şeklinde tanımlamışlardır.¹¹ Şer'î hüküm, teklifi hüküm ve vaz'î hüküm olarak ikiye ayrılmaktadır.

2.1. Teklif Hüküm

Fukahâ usûl âlimlerine göre teklifi hüküm; Şâri'in, yapılmasını veya yapılmamasını talep etmesine yahut yapılıp yapılmama noktasında serbest bırakması bakımından mükelleflerin fiillerine bağlanan şer'î vasıftır.¹² Mütetekellimîn usûl âlimlerine göre ise, Şâri'in mükelleften bir fiili yapmasını veya yapmamasını talep etmesi yahut yapılıp yapılmama arasında onu serbest bırakması demektir.¹³ İbnü's-Sââtî teklifi hüküm için herhangi bir tanım zikretmeden teklifi hükmün kısımları hakkında tanımlama mahiyetinde bilgiler sunmaktadır. Buna göre eğer şer'î hitap, yapılmadığı (terk edildiği) takdirde cezayı gerektiren bir fiilin yapılması hususunda bir talep ise *vâcipliği*, yapıldığında sadece¹⁴ sevap kazandıran bir fiilin yapılması hususunda bir talep ise *mendûpluğu*, yapıldığı takdirde cezayı gerektiren bir fiilin terk edilmesi hususunda bir talep ise *haramlığı*, terk edildiğinde sadece sevap kazandıran bir fiilin terkedilmesi hususunda bir talep ise *kerâheti*, herhangi bir talep

¹⁰ Âmidî'nin tanımı şu şekildedir: (خطاب الشارع المفيد فائدة شرعية) “Şâri'in şer'î bir fayda sağlayan hitabıdır.” Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/96.

¹¹ Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fî halli gavâmidî't-Tenkîh*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981), 1/ 21, 24; Molla Hüsrev, Mehmed (ö. 885/1480), *Mir'âtü'-usûl fî şerh-i Mirkâti'l-vusûl*, (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y.), 509, 510.

¹² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 1/24; İbn Nuceym Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, *Fethu'l-Ğaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 16.

¹³ Bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân li't-tibâa ve'n-neşr, 2002), 1/100; Abdullah Kahraman vd., *İslam Hukuku El Kitabı*, (Ankara: Grafikler Yayınları, 2017), 193.

¹⁴ İbnü's-Sââtî “sadece” ifadesini, fiilin terk edilmesi halinde sevap veya ceza gerektirmediğini ifade etmek için kullandığını söylemektedir. (Bkz. İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/142)

olmayıp muhayyer bırakma hususunda bir hitap ise *ibâhayı*, bunlar kapsamında değilse vaz'î hükmü ifade eder.¹⁵

2.1.1. Vâcip

İbnü's-Sââtî, teklifi hükümlerin kısımlarını zikrederken genel olarak mütekellimîn usûl anlayışının taksimini benimsemiş olsa da vâcip konusuna değinirken fukahâ usûl anlayışının yaklaşımını yansıtmaktadır.¹⁶ Ona göre vâcip ve farz birbirinden farklı hükümler olup farz kat'î delille, vâcip ise zannî delille sabit olan hükümlerdir. Bu yaklaşımıyla fukahâ metodunun konu bağlamındaki usûlî yaklaşımını benimsediği görülmektedir.¹⁷ Hanefî usûl âlimlerinden Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) farzı, “*Kat'î bir delille sabit olan ve özürsüz terkedildiği takdirde zemmedilmeyi gerektiren hüküm*” şeklinde tanımlar.¹⁸ Şâfiî âlimlerinden Âmidî ise farz-vâcip ayrımı gözetmeksizin vâcibi, “*Şer'in, herhangi bir şekilde terk edildiği takdirde zemmedilmeye sebep olacağıyla ilgili hitabı*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹ İbnü's-Sââtî, vâcip kavramına yönelik bazı taksimlerde bulunur. Buna göre vâcip; vakit açısından müvessa (geniş zamanlı) vâcip, mudayyak (dar zamanlı) vâcip; mükellef açısından aynî vâcip, kifâî vâcip; fiil açısından muayyen vâcip ve muhayyer vâcip olarak bazı kısımlara ayrılmaktadır.

2.1.2. Mahzûr (Haram)

İbnü's-Sââtî mahzuru şu şekilde tanımlamaktadır: “*Mahzûr, mükellefin fiili olması yönüyle, herhangi bir vecihle yapılması şer'an zemmedilmeye sebep olan şeydir.*”²⁰ İbnü's-Sââtî'nin zikrettiği tanımın Âmidî'ye ait olduğu görülmektedir.²¹ Âmidî bu tanıma zikrettikten sonra, tanımda yer alan kayıtları açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre tanımda “*zemmedilmeye sebep olan şey*” kaydıyla mendup ve vâcip gibi hükümler tanım dışında bırakılmıştır, “*herhangi bir vecihle*” kaydıyla da muhayyer haramı tanıma dâhil etmiştir, “*mükellefin fiili olması yönüyle*” kaydıyla da yapıldığı takdirde vâcibin terkine neden olacak mubah fiilden kaçınılmıştır. Çünkü mükellef bu durumda yapmış olduğu fiilden dolayı değil, yapmamış olduğu yani terk ettiği fiilden dolayı zemmedilmektedir.²²

¹⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/142.

¹⁶ Bkz. Seyit Mehmet Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûlü Örneği”, *Bilimname* 38/2 (Ekim 2019), 710.

¹⁷ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/141.

¹⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/302.

¹⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/98.

²⁰ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl* 1/161. (هُوَ مَا يَنْتَهَى فِعْلُهُ سَبَبًا لِلذَّمِّ شَرْعًا بَوَاحٍ مَا مِنْ حَيْثُ هُوَ فِعْلٌ لَهُ)

²¹ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/113.

²² Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/113.

İbnü's-Sââtî, herhangi bir fiilin bir yönden hem vâcip hem de haram kılınmaz olduğunda âlimlerin görüş birliği içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu durum sadece “kul muhal ile mükellef tutulabilir” yaklaşımını benimseyenlere göre câiz olan bir durumdur. Burada ihtilaf edilen asıl husus, herhangi bir fiilin bir türünün (nev')²³ aynı anda hem “caiz” hem de “haram” olarak nitelenebilir olup olmadığıdır. Allah'a ve putlara secde etme fiilinde benzer bir durum söz konusudur. Mutezile'den bazı âlimler dışında fukahânın çoğunluğu böyle bir kullanıma cevâz vermektedir. Mutezilî âlimlere göre secde fiili Allah'a yapılan bir fiil türü olup “me'mûr bih” niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla putlar için yapılıyor olması yönüyle secde fiili “menhiyyun anh” olarak nitelendirilemez. Zira secde edilmesi hususunda yasak olan şey, putların ta'zîm edilmesidir. İbnü's-Sââtî, her iki konunun da birbirinden ayrı, özel konular (şahsiyye) olduğunu, dolayısıyla birinin emredilmiş olması veya yasaklanmış olmasının diğeri için de aynı özelliği gerektirmeyeceğini belirtir. Diğer taraftan secdenin genel olarak yasaklanması da söz konusu değildir. Nitekim Allah'ı yüceltmek gayesiyle secde edilmesi emredilen bir fiildir. İbnü's-Sââtî konu bağlamında farklı bir örnek daha vermektedir. Aynı fiil farklı cihetler açısından hem “emredilen/me'mûrun bih” hem de “yasaklanan/menhiyyun anh” olabilir mi? Bir farz namazın gasbedilmiş bir arazide kılınması, namaz olması yönüyle câiz iken, gasbedilmiş arazide kılınması yönüyle de yasaklanmış bir eylemdir. Bu nitelikteki bir namaz, Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916), Zâhiriyye, Zeydiyye ve Hanbelî mezheplerine göre sahih değildir. Zira vücûp ve yasak mükellefin fiillerine ait durumlardır. Mükelleften yasaklanmış bir fiil sadır olduğunda aynı fiilin taat ve ibadet olarak düşünülmesi mümkün değildir. Bu yaklaşımı eleştiren İbnü's-Sââtî'ye göre burada cihetler yani meselenin değerlendirildiği hususlar arasında farklılık bulunmaktadır. Çünkü namaz vâcip bir ibadet olması yönüyle meşrûdur. Diğer taraftan gasbedilmiş bir arazide kılınması yönüyle yasaklanmış bir fiildir.²⁴ Kullandığı terimlere ve cevaplama şekline bakıldığında İbnü's-Sââtî'nin mantık ilmine vâkıf olduğu, usûl eserinde mantığı kullandığı, görüşünü ispatlamak ve karşı görüşü çürütmek için bu disiplinin argümanlarından yararlandığı görülmektedir.²⁵

²³ Nevi: Mantık ilminde tümel kavramlardan birisi olup, aynı hakikate sahip birçok bireye verilen küllî isimdir. Bkz. M. Naci Bolay, “Beş Küllî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 545.

²⁴ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/173.

²⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/172-3; Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme”, 708, 709.

2.1.3. Mendup

İbnü's-Sââtî mendubu, “*Terkedilmesi mutlak olarak zemmedilmek-sizin, şer’an yapılması istenilen şeydir.*” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlamayı Âmidî’den aldığı görülmektedir.²⁶ Serahsî ve Pezdevî gibi erken dönem Hanefî usûl âlimleri ise mendûbu “*Yapıldığında sevap kazanılan, terkedildiğinde ise ceza gerektirmeyen şey*” olarak tanımlamaktadırlar.²⁷ Mendubun hakikî veya mecâzî bir emir olup olmadığı hususunda Âmidî gibi Şâfî mezhebine mensup âlimlerden bazıları mendubun hakikî bir emir olduğunu savunurken,²⁸ İbnü's-Sââtî, Cessâs ve Kerhî’yi referans göstererek Hanefî usûl geleneğinde kabul gören yaklaşımı tercih ettiğini açık bir şekilde ifade eder. Bu yaklaşıma göre mendûp, hakikî anlamda bir emir olmayıp mendûbun emir olarak nitelendirilmesi ancak mecâzî anlamda mümkün olmaktadır.²⁹

2.1.4. Mekrûh

Mekrûh terimi birçok anlamda kullanılmıştır. Mekrûhu, haram anlamında kullananlar, haram kavramının tanımıyla tanımlamışlardır. Mekrûhu, maslahat yönü ağır basan fiilin terki anlamında kullananlar, evlâ olanı terk etmek olarak tanımlamışlardır. Haramlığı ifade eden bir yasaklama değil, tenzîhi bir yasaklama olarak değerlendirenler ise mekrûhu; yapılmaması istenilen ancak yapıldığı zaman zemmi gerektirmeyen şey olarak tanımlamışlardır.³⁰ Hanefî usûl âlimleri mekrûhu, “tenzihen mekrûh” ve “tahrîmen mekrûh” olarak ikiye ayırmışlardır. Erken dönem Hanefî âlimlerinde kavramsal olarak net bir ayırımı yapılmamış olan bu kavram çiftini sistematik bir şekilde ilk olarak Sadrüşşerîa ele almıştır.³¹ Sadrüşşerîa tenzihen mekrûhu helale yakın, tahrîmen mekrûhu ise harama yakın fiil olarak tanımlamaktadır.³² Genel olarak tahrîmen mekrûh; terk edildiğinde sevap, yapıldığında ise haram kadar şiddetli olmayan bir cezayı gerektiren fiil olarak, tenzihen mekrûh ise terk edildiğinde sevap kazandıran, yapıldığında ise cezayı gerektirmeyen fiil olarak tanımlanmıştır.³³ İbnü's-Sââtî, mekrûhun şer’î anlamının

²⁶ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/172; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/119.

(هُوَ الْمَطْلُوبُ فَعَلُهُ شَرْعًا مِنْ غَيْرِ دَمٍ عَلَى تَرْكِهِ مُطْلَقًا)

²⁷ Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Usûl*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2005), 1/17; Alâüddîn el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/311.

²⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/120.

²⁹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/174.

³⁰ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/122.

³¹ Selma Çakmak, “Hanefî Mezhebinde Delil-Hüküm İlişkisi Bağlamında Tenzihen-Tahrîmen Mekruh Ayırımı”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 18/1 (Haziran 2018), 105.

³² Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 2/264.

³³ et-Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*, (Beyrût, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1401/1981), 2/264.

haramla aynı olduğunu belirtir ve Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) “*Her mekrûh haramdır*” yaklaşımını aktarır.³⁴ Şeybânî'nin bu görüşü, kat'î bir şekilde sabit olmayan haram olarak anlaşılmıştır.³⁵ Mekrûhun tanımı konusunda İbnü's-Sââtî'nin yanında Pezdevî, Serahsî ve Âmidî gibi âlimlerin de net tanımlar ortaya koymadığı görülmektedir. Gazâlî (ö. 505/1111) ise mekrûhu, “*Yapıldığında zemmedilmeyen her yasaklanan şey*” şeklinde tanımlarken,³⁶ hocası Cüveynî'nin (ö. 478/1085) mekrûhun yasaklanmasını mendûbun emredilmesine benzettiği görülmektedir.³⁷ Mekruh kavramına yönelik bu tanımlamalara bakıldığında mütekellimîn âlimlerinin mekrûhu, mendûbun mukabili ve zemmi gerektirmeyen bir hüküm olarak, fukahâ usûl âlimlerinin ise harama yakın olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Bu konuda İbnü's-Sââtî de fukahâ âlimlerinin yaklaşımını benimsemiştir.³⁸

2.1.5. Mubah

İbnü's-Sââtî mubahı, “*Yapılması veya terk edilmesi hususunda kişinin muhayyer bırakıldığı şey*” olarak tanımlamaktadır.³⁹ Bu tanım Âmidî'nin de tercih ettiği bir tanımdır.⁴⁰ İbnü's-Sââtî, mubahla ilgili bazı meselelere kısaca değinmiştir. Ona göre mubah, herhangi birşeyin yapılması veya terkedilmesi noktasında emir ve gereklilik ifade etmese de şer'î bir hükümdür ve bu konuda cumhurun görüş birliği bulunmaktadır. Bu bağlamda mubahın, vâcibin kapsamına girmediğini, fiilin yapılması veya terk edilmesi hususunda mükellefin muhayyer bırakılmasının bu düşüncenin gerekçesi olduğunu belirtir. Bununla birlikte “*yapılmasına izin verilen şey*” olması açısından vâcip ve mubah kavramları arasında bir yakınlık bulunsa da bu yakınlığın lafzî olduğunu, her iki kavramın muhtevalarının birbirlerinden farklı olduğunu belirtmektedir.⁴¹

2.2. Vaz'î Hüküm

İbnü's-Sââtî, teklifî hükümlerin kısımlarını, kapsamalarını ve hükümlerini kısaca ele aldıktan sonra şer'î hükmün diğer kısmı olan vaz'î hüküm ve kısımlarını ele almaktadır. İbnü's-Sââtî'nin vaz'î hükmün için herhangi bir tanım zikretmediği

³⁴ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/178.

³⁵ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/262; Molla Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâyi fi usûli's-şerâyi*, thk. Muhammed Hüseyin İsmail (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2006), 1/244.

³⁶ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Menhül fi'l-usûl*, (Dimeşk: Daru'l-Fikr 1998), 207.

³⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbüri, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1997), 1/108.

³⁸ Bkz. İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/178.

³⁹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/178. (هُوَ مَا حَيَّرَ الْمَرْءَ فِيهِ بَيْنَ فِعْلِهِ وَتَرْكِهِ شَرْعًا)

⁴⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/123.

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/185-186.

görülmektedir. Diğer taraftan onun önemli kaynaklarından olan Âmidî ise vaz'î hükmü; “*Şâri'in teklifi hüküm için sebep, mâni, şart, sıhhat, fesat, ruhsat veya azimet olarak vaz'ettiği hitap*” şeklinde tanımlamaktadır.⁴² Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî ve Serahsî gibi erken dönem Hanefî usûl âlimleri de vaz'î hüküm için herhangi bir tanım yapmamışlardır. Sonraki dönem Hanefî usûlcülerinden Sadrüşşerîa ise vaz'î hükmü; “*Bir şeyin başka bir şeye taalluk etmesiyle meydana gelen hüküm*” şeklinde tanımlamaktadır.⁴³ Âmidî'nin tanımından anlaşılacağı üzere mütekellimîn usûl âlimleri ruhsat ve azimet kavramlarını da vaz'î hüküm kapsamında değerlendirmektedirler.⁴⁴ İbnü's-Sââtî'nin de ruhsat konusunu vaz'î hüküm başlığı altında işlediği görülmektedir. Bu tutumundan Âmidî'nin konuya dair yaklaşımını takip ettiği sonucu çıkarılabilir.⁴⁵

2.2.1. Sebep

İbnü's-Sââtî sebebi, “*Semî' delilin, hükme emare olduğuna delalet ettiği zâhir ve munzabıt olan her vasıf*” şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁶ Bu tanımlama Âmidî'den aldığı görülmektedir.⁴⁷ Mütekellimîn ve fukahâ âlimlerine göre vâcip kılıcı olan yalnızca Allah'tır. Sebepler ise hakikî anlamda vâcip kılıcı niteliği haiz olmayıp, sadece vücûbu gösteren alamet ve işaretlerdir.⁴⁸ Buna göre güneşin batıya meyiletmesi veya güneşin batması namazı bizatihi vâcip kılmaz, bilakis namazın vâcip olduğunun alameti olan edâ vaktinin girdiğini gösterir. Çünkü vakit, namazın vâcip olması hükmünün sebebi ve emaresidir. Sebep konusunda fukahâ ve mütekellimîn âlimleri arasında ciddi görüş ayrılıklarının olmadığı söylenebilir.⁴⁹

2.2.2. Mâni'

İbnü's-Sââtî mâni kavramı için herhangi bir tanımlama yapmadan kısımlarından bahseder ve mâni'i; hükmün mâni'i ve sebebin mâni'i olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre hükmün mâni'i, sebebin hikmetinin var olmasıyla beraber, sebebin hükmüne zıt bir hikmeti gerektiren, varlığı olan (vücûdî) zâhir bir vasıftır.⁵⁰ Bu kısma babanın evladını kasten öldürmesi eylemini örnek verir. Söz konusu bu eylem kısas cezası gerektirmekle birlikte babalık vasfının bulunması kısas hükmüne

⁴² Âmidî, *el-İhkâm*, 1/96.

⁴³ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 2/ 261.

⁴⁴ Bkz. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'-usûl*, 523.

⁴⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/197.

⁴⁶ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/183.

⁴⁷ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/127; Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme”, 710.

⁴⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/339; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/183-185.

⁴⁹ Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-esrâr an Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, (İstanbul: Şirket-i Sahâfe-i Osmâniye, 1308/1890), 4/170-175.

⁵⁰ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/188.

mâni olmaktadır. Sebebin mâni'i ise varlığı sebebin hikmetini ortadan kaldıran vasıftır. Bu kısmın örneği; nisab miktarı mala sahip olan zekat mükellefinin aynı zamanda nisabı düşüren borcunun bulunmasıdır. Bu durumda nisabı düşüren borcun olması, nisabın zekatın sebebi olması özelliğini ortadan kaldırır ve zekata mâni olur.⁵¹

2.2.3. Şart

İbnü's-Sââtî şartın tanımını yapmadan kısımlarını ele alır ve şartı, sebebin şartı ve hükmün şartı olarak iki kısma ayırır. İbnü's-Sââtî'ye göre yokluğu, sebebin hikmetini ortadan kaldıran şey sebebin şartı olarak ifade edilmektedir.⁵² Bu kısma alışveriş işlemi teslim etme kudretinin bulunması örneğini verir. Hükmün şartı ise yokluğu, sebebin hükmünün yokluğunu gerektiren şeydir. Bu kısma abdestsiz namaz kılınması, şahitler olmadan evlilik akdinin yapılması örneklerini verir.⁵³ İbnü's-Sââtî'nin şart konusunda Âmidî'nin tanım ve ikili taksimini benimsediği görülmektedir.⁵⁴ Hanefî usûl geleneğinde ise şart “*hükmün vücûbu değil vücûdü kendisine bağlı olan şey*” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁵ Diğer bir ifade ile bir şeyin varlığı kendisine bağlı olan ancak kendisi o şeyin varlığını gerektirmeyen şeye şart denilmektedir.⁵⁶ Ayrıca fukahâ usûl anlayışında şartın beş kısma ayrıldığı da iki yaklaşım arasındaki farklılıklar arasında yer almaktadır.⁵⁷

2.2.4. Sahîh

Sihhat ve sahîh kavramları hem ibadet hem de muamelât alanında kullanılan kavramlardır.⁵⁸ İbnü's-Sââtî'nin ifadesine göre sihhat lafzı, ibadetler için kullanıldığında mütekellimîn usûl âlimlerine göre o ibadetin Şâri'in emrine muvâfık olduğunu,⁵⁹ fukahâ metoduna mensup usûl âlimlerine göre ise fiili yerine getirmekle

⁵¹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/188.

⁵² İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/188.

⁵³ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/189.

⁵⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/130.

⁵⁵ Serahsî, *el-Usûl*, 2/303; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/202; Neseî, Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musanîf ale'l-Menâr*, (İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986), 1/240.

⁵⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 2/ 262.

⁵⁷ Hanefî usul âlimlerinden Pezdevî şartı; *mahza şart, illet manasında şart, sebep manasında şart, hükmen olmayıp ismen şart ve alamet manasında olan şart* olarak beş kısma ayırmaktadır. Bu ayırımın sonraki dönem Hanefî usulcileri tarafından da benimsendiği görülmektedir. (Bkz. Pezdevî, *el-Usûl*, 4/202; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 2/286-297; Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/241)

⁵⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/130.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülhamit b. Ali Ebû Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-Risale 1998), 1/303.

kazânın mükelleften düşmesi anlamına gelmektedir.⁶⁰ Bu yaklaşımdan hareketle mütekellimîn âlimlerine göre mükellef, yerine getirmiş olduğu ibadetin kazasıyla yükümlü olsun veya olmasın ibadeti sahih sayılmaktadır. Örneğin, abdestli olduğu kanaatiyle namaz kılan bir kimse daha sonra abdestinin olmadığını hatırlarsa mütekellimîn âlimlerine göre namazı sahih, fukahâ âlimlerine göre ise namazı bâtıldır. Mütekellimîn âlimlerinin söz konusu namazı “sahih” olarak nitelemeleri, mükellefin o namazı kazâ etme sorumluluğunun olmadığı anlamına gelmez.⁶¹ Sıhhat lafzı muamelâtta kullanılırsa hem mütekellimîn hem de fukahâ usûlcülerine göre akdın geçerliliğini ve semeresinin yani hukukî sonucunun gerçekleşmesini ifade etmektedir.⁶² Örneğin bir satım akdinin sahih olması, akdın hukukî sonuçları olan tarafların malı ve bedelini karşılıklı olarak teslim etme sorumluluğunu doğurur ve alışveriş tamamlanmış olur. İbnü's-Sââtî konu ile ilgili olarak tercihini zikretmez ve her iki yaklaşımın görüşlerini kısaca aktarmakla yetinir.

2.2.5. Bâtil

İbnü's-Sââtî'nin bâtil kavramının muhtevasını kısa bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. Ona göre bâtil, aslı ve vasfı yönüyle meşrû olmayandır. Konu bağlamında bâtil ve fâsid ayrımına değinir ve Şâfiî'nin fâsid kavramını, bâtil kavramıyla eş anlamlı olarak kabul ettiğini, fukahâ metodunu benimseyen usûl âlimlerine göre ise fasid, sahîh ve bâtil kavramlarının birbirinden farklı içeriğe sahip terimler olduğunu ifade etmektedir.⁶³ Konu bağlamındaki açıklamalarının kısa olmasına rağmen İbnü's-Sââtî'nin fukahâ âlimlerinin yaklaşımını tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁴

2.2.6. Ruhsat

İbnü's-Sââtî ruhsatı, “*Haramlığı gerektiren sebebin varlığıyla beraber mazeretin meşrû kıldığı hükümler*” şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁵ Âmidî ruhsatı, “*Haram olmakla birlikte yapılması mubah kılınan şey*” olarak tanımlamıştır.⁶⁶ Hanefî usûl âlimleri ise ruhsatı genel olarak, “*Kulların mazeretlerine sebebiyle*

⁶⁰ Alâüddîn el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/258.

⁶¹ Bkz. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/303.

⁶² İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/189.

⁶³ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl* 1/190.

⁶⁴ Fukahâ usûl âlimlerine göre sahîh; aslı ve vasfı itibariyle yani temel unsurları ve şartları yönünden meşrû olan uygulamalardır. Bâtıl, aslı ve vasfı itibariyle meşrû olmayandır. Fâsid ise asıl itibariyle meşrû, vasfı itibariyle gayri meşrû olandır. Buna göre fasid, muamelatta hukukî netice doğurmaktadır. Diğer yandan fukahâ usûl âlimleri ibadet konularında fâsitle batılı aynı anlamda kullanmaktadırlar. (Detaylı bilgi için bkz. Alâüddîn el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/258-259)

⁶⁵ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/190. (الرخصة؛ وهي ما شرع لغدر مع المحرم)

⁶⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/132.

mubah kılınan hükümler”,⁶⁷ “Kulların özürleri sebebiyle ikinci olarak meşrû kılınan hükümler” olarak tanımlamışlardır.⁶⁸ Ruhsatın kısımları ve içeriği konusunda Hanefî mezhebine mensup usûlcülerin yaklaşımını takip eden İbnü’s-Sââtî, bu bağlamda ruhsatı öncelikle hakikî ruhsat ve mecâzî ruhsat olarak ikiye taksim eder ve her iki kısmı da kendi içinde iki alt kısma ayırır ve detaylandırır.⁶⁹

3. Mahkûmun Fîh (Hükme Konu Olan Fiil)

Fıkıh usûlünde mükellefe ait fiillerin, şer’î hükmün konusu olduğunda genel olarak görüş birliği bulunmaktadır.⁷⁰ Bu başlık altında İbnü’s-Sââtî, muhal (imkânsız) ile teklifin mümkün olup olmaması etrafındaki tartışmalara değinmiş ve kendi yaklaşımını ortaya koyarak tercihini yapmıştır. İbnü’s-Sââtî’ye göre teklifin temel şartı, teklif edilen fiilin mümkün olmasıdır. Dolayısıyla gerçekleşmesi imkânsız olan (mustahîl/muhâl) fiillerle kulun mükellef tutulması söz konusu değildir.⁷¹ Bu bağlamda muhâlî, zâtî gereği muhâl olan ve başka bir nedenden dolayı muhâl olan şekilde ikiye ayırır. Zâtî gereği muhal olana, zıt olan iki şeyin aynı anda aynı mekanda var olmaları örneğini verir. Başka bir nedenden dolayı muhâl olan ise küfür üzere ölen kişinin ölmeden önce iman etmekle mükellef tutulması gibidir. Çünkü Allah’ın kudret ve iradesi onun iman etmesine taalluk etmemiştir. Dolayısıyla Allah o kişinin iman etmeyeceğini bilmektedir. Bu durumda eğer o kişi iman ederse Allah’ın bu bilgisi değişime uğrar ki, böyle bir şey muhaldir. Dolayısıyla küfür üzere ölen kişinin iman etmesi muhal olunca, iman etmekle emrolunması muhal olanın teklif edilmesi olmaktadır.⁷² Muhâlin birinci kısım olan zâtî sebebiyle muhâl olan bir şeyle mükellefin sorumlu tutulamayacağını ifade eden İbnü’s-Sââtî, bu yaklaşımın gerekçesi olarak teklifin temel şartının, teklif edilen şeyin mümkün olması olduğunu ifade eder. Muhâlin ikinci kısmı olan başka bir nedenden dolayı muhâl olan şeyle yani Allah’ın var olmayacağını, gerçekleşmeyeceğini, kudret ve iradesinin o şeye taalluk etmeyeceğini bildiği bir şeyle mükellefin sorumlu tutulabileceği yaklaşımını benimseyen İbnü’s-Sââtî, ayrıca bu konuda icmâ olduğunu da ifade eder. İbnü’s-Sââtî göre küfür üzere ölen birinin, hayatta iken imanla mükellef tutulması örneği, teklif-i mâ lâ yutâk olarak değerlendirilemez. Zira kulun eylemlerinde kudreti etkilidir ve Allah’ın, o kişinin kendi ihtiyar ve iradesiyle iman etmeyeceğini bilmesi, iman etme fiilini o kul

⁶⁷ Pezdevî, *el-Usûl*, 2/299; Serahsî, *el-Usûl*, *el-Usûl*, 1/117; İbn Melek, *Şerhu’l-Menâr*, (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 194.

⁶⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, 519.

⁶⁹ Bkz. İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, 1/190-193; Pezdevî, *el-Usûl*, 2/315; Serahsî, *el-Usûl*, 1/117, 118; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/315.

⁷⁰ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/133.

⁷¹ İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, 1/194.

⁷² İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, 1/195.

açısından “mümkün olma” kapsamında çıkarmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu fiil, o kişi açısından kudret ve iradesine konu olmaktadır.⁷³ İbnü's-Sââtî'nin teklif ve kudret ilişkisi bağlamında Hanefî usûl anlayışını yansıttığı görülmektedir.⁷⁴

4. Mahkûmu Aleyh (Hükümün Muhatabı)

İbnü's-Sââtî mahkûmu aleyh kavramına yönelik herhangi bir tanım yapmamaktadır. Sözlük anlamı yönüyle “*hakkında hüküm verilen*” anlamına gelen mahkumu aleyh, fıkıh usulünde “*Fiiline şer‘î hitabın taalluk ettiği mükellef*” olarak tanımlanmaktadır.⁷⁵ Teklifin ve mükellefiyetin söz konusu olabilmesi için, kişinin kendisine yöneltilen hitâbı anlaması gerekir. Kişinin böyle bir hitâba muhatap olabilmesi için ehliyetinin de bulunması gerekmektedir. İbnü's-Sââtî, ehliyetin temel dayanağının akıl olduğunu ve bu konuda âlimler arasında görüş birliğinin bulunduğunu ifade eder.⁷⁶ İbnü's-Sââtî'nin, ehliyetin kısımları ve bağlantılı konularda Hanefî mezhebine mensup usûl âlimlerinin yaklaşımını benimsediği görülmektedir. Bu bağlamda ehliyeti, vücûb ehliyeti ve edâ ehliyeti olarak iki kısma ayırır ve her bir kısmı tam ve nakıs olmak üzere tekrar kısımlandırır.⁷⁷ Diğer taraftan edâ ehliyetinin, tam ve nakıs şeklinde ikiye ayrıldığını açıkça belirtirken vücûb ehliyetinin tam ve nakıs şeklinde ikili bir taksime tabi tutulduğunu net bir şekilde ifade etmez.⁷⁸ Mütakellim usûl âlimleri ise ehliyet için böyle bir ayırım yapmamaktadır. Ehliyeti ortadan kaldıran veya daraltan sebepleri; semavî ve mükteseb ârizalar olarak ikiye ayırana İbnü's-Sââtî, semavî arızalardan cünûn, küçüklük, ateh (akıl zayıflığı), unutma, uyuma, bayılma, kölelik, hastalık, hayız, nifâs ve ölüm gibi bazı sebepleri saymaktadır.⁷⁹ Müktesep arızalardan ise cehil, hezl, sefihlik, hata ve ikrahı zikreder.⁸⁰ İbnü's-Sââtî'nin mahkûmu aleyh ve ilgili konularda Hanefî mezhebinin usûl düşüncesini yansıttığı söylenebilir.

Sonuç

İbnü's-Sââtî'nin “*Nihâyetü'l-vüsûl*” adlı eserinde, fukahâ metoduna göre yazılan temel eserlerden kabul edilen Pezdevî'nin “*el-Usûl*”ü ile mütakellimîn metodunun temel kaynaklarından kabul edilen Âmidî'nin “*el-İhkâm*” isimli eserini temel almıştır. Eserinin genel hatlarını, tertibini ve pek çok tanımı Âmidî'den alsa da

⁷³ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/195.

⁷⁴ Pezdevî, *el-Usûl*, 1/191; Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/379; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/191; Molla Hüsrev; *Mir'âtu'l-usûl*, 124-129.

⁷⁵ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/312.

⁷⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/150; Serahsî, *el-Usûl*, 2/340; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/201.

⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/237; Serahsî, *el-Usûl*, 2/340.

⁷⁸ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/201.

⁷⁹ İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/210-220.

⁸⁰ Bkz. İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 1/218-230.

mensup olduğu Hanefî mezhebinin ana eserlerinden olan Pezdevî'nin eserinden de faydalanmıştır. Nitekim İbnü's-Sââtî, söz konusu eserine yazmış olduğu önsözünde her iki kaynaktan da faydalandığını ifade etmiştir. Bu durumun yansımaları hüküm teorisi ve bağlantılı konularda görülmektedir. İbnü's-Sââtî, hüküm teorisi konularının taksimatını “*el-İhkâm*”a göre yapmış olmakla birlikte birçok konuda mensubu olduğu Hanefî mezhebinin yaklaşımını tercih ettiğini açık bir şekilde ifade etmiş ve görüşünü desteklemek için fûrûdan örnekler vermiştir. Teklifi hükümlerin kısımlarını zikrederken genel olarak mütekellimîn usûl anlayışının taksim sistemini benimsemiş olsa da vâcip konusuna değinirken ve farz-vâcip ayırımında fukahâ usûl anlayışının konu ile ilgili düşüncesini benimsemiştir. Bunun yanında teklif ve kudret ilişkisi, ehliyetin kısımları, mahkûmu aleyh ve ilgili konularda Hanefî mezhebinin usûl düşüncesini benimsediği ve konu ile ilgili tercihlerini eserine açık bir şekilde yansıttığı görülmektedir. Diğer taraftan hâkim ve ilgili konularda Âmidî'den etkilendiği ve tercihini mütekellimîn usûl anlayışından yana kullandığı da görülmektedir.

Kaynakça

Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-esrâr an Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. 2 Cilt. İstanbul: Şirket-i Sahâfe-i Osmâniye, 1308/1890.

Abdullah Kahraman vd. *İslam Hukuku El Kitabı*. Ankara: Grafikler Yayınları, 2017.

Ahmet Özel. “İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin”. 21/190-192. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-İslâmî, 2001.

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-. *el-İhkâm fî usûli'l-Ahkâm*. thk. Abdülrezzak Afîfî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.

Ayran, Şükrü. “Fıkıh Usûlü’nde Eylem Teorisi (Ebü'l-Hüseyn el-Basrî’nin (436/1044) “*Kitâbü'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*” Adlı Eseri Bağlamında)”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/1 (Haziran 2021), 231-259

Bâkullânî, Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-. *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdülhamit bin ali Ebü Zenid. Beyrut: Müessesetü'r-Risale 1998.

Çakmak, Selma. “Hanefî Mezhebinde Delil-Hüküm İlişkisi Bağlamında Tenzîhen-Tahrîmen Mekruh Ayrımı”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (Haziran 2018): 101-121.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Menhûl fi'l-usûl*. Dimeşk: Daru'l-Fikr 1998.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân li't-tibââ ve'n-neşr, 2002.

İbn Melek. *Şerhu'l-Menâr*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbn Nuceym Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Fethu'l-Ğaffâr bi Şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî. *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. Sa'd bin Garir bin Mehdi es-Selemî. 2 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, 1985.

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1997.

Molla Fenârî. *Fuşûlü'l-bedâyi fi usûli's-şerâyi*. thk. Muhammed Hüseyin İsmail. 2 Cilt. Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 2006.

Molla Hüsrev, Mehmed. *Mir'âtü'-usûl fi şerh-i Mirkâti'l-vusûl*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y.

Murteza Bedir. “Vikâyetü'r-Rivâye”. 43/106-108. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

M. Naci Bolay. “Beş Küllî”. 5/545-546. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*. 2 Cilt. İstanbul: İhsan Kitabevi, 1986.

Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî. *et-Tavzih fi halli gavâmidî't-Tenkîh*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981.

Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-. *el-Usûl*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afğânî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2005.

Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki’t-Tenkîh*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1401/1981.

Uğur, Seyit Mehmet. “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü’s-Sââtî’nin Nihâyetü’l-Vüsûl’ü Örneği”. *Bilimname* 38/2 (Ekim 2019): 689-724.